

В. В. Денисюк

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

**«Матеріали...» І. І. Срезневського
як джерело дослідження динаміки
фразеологічного фонду української мови**

Денисюк В. В. «Матеріали...» І. І. Срезневського як джерело дослідження динаміки фразеологічного фонду української мови. У статті проаналізовано історію 3 фразеологізмів, зокрема увагу зосереджено на змінах у їх семантичній структурі. Вагомим чинником у з'ясуванні первісного значення є відома лексикографічна праця І. І. Срезневського «Матеріали до словника давньоруської мови», в якій автор хоч і не завжди виокремлює словосполучення як стійке, проте подає ілюстративний матеріал, який слугує надійним джерелом для визначення семантики.

Ключові слова: фразеологізм, семантична структура, «Матеріали...» І. І. Срезневського, українська мова XI–XVIII ст.

Денисюк В. В. «Материалы ...» И. И. Срезневского как источник исследования динамики фразеологического фонда украинского языка. В статье проанализирована история 3 фразеологизмов, в частности внимание сосредоточено на изменениях в их семантической структуре. Весомым фактором в выяснении первоначального значения является известная лексикографическая работа И. И. Срезневского «Материалы к словарю древнерусского языка», в которой автор хоть и не всегда выделяет словосочетание как устойчивое, однако представляет иллюстративный материал, который служит надежным источником для определения семантики.

Ключевые слова: фразеологизм, семантическая структура, «Материалы...» И. И. Срезневского, украинский язык XI–XVIII вв.

Denysiuk V. V. I. Sreznevsky «Materials ...» as a source of the Ukrainian phraseological fund dynamics study. The article analyzes the history of three phraseology particular focus on changes in their semantic structure. An important factor in determining the initial value is known lexicographic work I. I. Sreznevsky «Materials for the dictionary of the ancient language», in which the author, though not always selects phrases as stable, but provides illustrative material that serves as a reliable source for defining semantics.

Key words: idiom, semantic structure, I. Sreznevsky «Materials ...», Ukrainian language 11th – 18th cc.

Фразеологізмам, особливостям їх функціонування в писемних пам'ятках як у синхронії, так і в діяхронії присвячено чимало наукових праць. Але якщо в роботах, джерельною базою яких стали тексти нової української мови, досить чітко виділені критерії фразеологічних одиниць, то в історії мови не все видається таким і простим. У більшості діяхронних дослідженнях аналіз фразеологізмів як специфічного лексико-синтаксичного явища зведено до їх виявлення в тексті пам'ятки, класифікації за фразеомоделями та з'ясування семантики. Однак визначити момент переходу від звичайних синтагматичних відношень між компонентами словосполучення до набуття стійких, тобто простежити динаміку семантики, структури фразеологічної одиниці, досить складно. Це вимагає від історика мови насамперед правильного прочитання того чи того тексту, вміння послуго-

уватися історичними словниками, які через утрату писемної пам'ятки є вагомим, а часто й основним, єдиним джерелом для з'ясування первинної семантики, будови та часу першої фіксації фразеологізму в певній мові. Прикметно, що жодне дослідження з історії формування лексико-фразеологічного складу української мови не може обійтися без відомої лексикографічної праці Ізмаїла Івановича Срезневського – «Матеріалів для словника давньоруської мови», джерельну базу яких склали як оригінальні тексти, так і списки, на жаль, утрачених рукописів XI–XVII ст. Незважаючи на те, що в багатьох випадках І. Срезневський не виокремлює те чи те словосполучення як стійку одиницю, цінним є ілюстративний матеріал, який сучасному дослідникові, озброєному арсеналом традиційних і нових методів, дає змогу з більшою імовірністю визначити ступінь фразеологіза-

ції його компонентів. У нашій статті зосередимо увагу на історії деяких фразеологізмів.

Так, змін у семантичній структурі протягом розвитку зазнав фразеологізм *о(т) мала до велика*. Зі значенням «усі, незалежно від віку, діти й дорослі» фразеологічна одиниця функціонувала в пам'ятках киеворуського періоду. Її кодифікує в «Матеріалах...» І. Срезневський: *Ради быша Новгородъ вси ѿ мала и до велика* (Новг. I л., 6705 г.) (Срезн. I: 236). Як стійку виокремлюють її також укладачі «Словника давньоруської мови XI–XIV ст.»: *и плакаса ... всь наро(д). плачемь великы(м). ѿ(т) мала и до велика* (ЛН XIII–XIV, 164) (СДРЯ I: 384). Відсутність фразеологічної одиниці в реєстрі та ілюстративному матеріалі словників, які фіксують лексику старослов'янської мови, свідчить про її питоми походження. Із цим значенням фразеологізм активно функціонував у подальші періоди розвитку української мови (ССУМ I: 160, 573; СУМ XVI–XVII 3: 211). Відзначимо і його активність у тогочасній білоруській мові, де, за даними «Історичного словника білоруської мови», обидва варіанти якого – *отъ мала и до веліа, отъ мала до велика* – функціонували зі значенням «всі до одного» (ГСБМ 3: 82, 85). Російські мовознавці, коментуючи генезу фраземи *от мала до велика*, наголошують на первісній антропоморфно-соціальній семантиці, з якою вислів продовжував побутувати й у XVI–XVIII ст. У XIX ст. він зазнав деетимологізації, скам'янівши та розвинувши узагальнене значення прислівникового типу «абсолютно все». Укладачі роблять небезпідставне застереження: окремі випадки семантичних зрушень зафіксовано раніше [1:363]. Підтвердженням висловленої думки слугують писемні пам'ятки української мови XVII–XVIII ст., де фразеологізм засвідчено вже з двома значеннями, напр.: *Третьего дня всѣхъ от мала до велика нещадно позабавали татаре, ни одного не зоставивши* (Соф., Хроніка: 292); *аже Веремгѣи вынен был долгу тому Михайленку за розный товар, за который товар Веремгѣи все отдал тому Михайленку од мала до веля* (АБМУ: 61); *А по опистъ и розиску все о(д) мала до велика было (б) по(д) охранение(мъ) в(ъ) цѣлости* (ДДГ: 44); *Хто хотѣлъ з(ъ) ихъ компаніи, бралъ и марнотравилъ, а инніе рѣчи о(т) мала до велика, якіе были в(ъ) дворѣ, также забыра(т) и на возъ кла(ст)* (ДДГ: 72); *... мои пожи(т)ки о(т) мала до велика, всѣ позабѣралъ во дворѣ свой* (ДДГ: 88); *...я обовязуюсь всю обѣду о(т) мала и до велика пополнить* (ДДГ: 95). Звертає на себе увагу ви-

користання коротких форм прикметників, до того ж і запозиченої з польської мови форми *веля*, а також факультативність сполучника, втрата якого спричинена, очевидно, набуттям ним у цій конструкції статусу частки.

Для української мови можемо говорити про факультативність прикметникових компонентів, які, вийшовши на периферію фразеологічної одиниці, спричинили переміщення семантики на службові слова, що, у свою чергу, призвело до розщеплення семантики на два пучки значень і подальше утворення двох фразеологізмів. Саме «службовий» варіант *від і до* функціонує в сучасній українській мові, синкретизуючи в собі й антропоморфне, і прислівникове значення: «1. Абсолютно всі, без винятку. 2. Повністю, до найменших дрібниць. 3. Без будь-яких скидок; найсуворіше», що кодифіковано «Фразеологічним словником української мови» (ФСУМ: 113). Українською мовою успадкований також варіант *(і) мале і велике / мале й велике* «усі люди незалежно від віку; дорослі й діти; всі» (СУМ I: 318; ФСУМ: 461; СУ 1.5).

Тривалу історію мають і фразеологізми, які реалізують темпоральну семантику. Так, писемні пам'ятки різних хронологічних періодів свідчать, що у стійкі словосполучення можуть поєднуватися лексеми *годъ, часъ, время*, утворюючи таким чином темпоральні штампи, активно вживані в різножанрових текстах, напр.: *оніе чернци годъ по году, часъ отъ часу умножаючись и роживаючись, пострили себѣ и другой футоръ* (АПП: 42); *начали чернци годъ отъ году, часъ отъ часу всѣмъ футорамъ орать и косить* (АПП: 42); *И тако оніе дѣти помалу часъ од часу обучаясь воинской и артилерійско(й) езерциции з молодыхъ лѣтъ, ежего(д)но умножатся будутъ* (ДДГ: 80); *И такъ де отъ времени до времени утискается в грунта его Скоруппи, незаконно називая себя стрелцами* (ДДГ: 279). Такі конструкції функціонували вже в мові киеворуського періоду та українській мові XIV–XV ст., що засвідчують тогочасні писемні пам'ятки. І. Срезневський, крім прийменниково-іменникових фразеологізмів із компонентом *годъ*, фіксує словосполучення *отъ года до года* «завжди, постійно», *съ году на годъ* «щорічно» (Срезн. I: 538–539). «Словником давньоруської мови XI–XIV ст.» кодифіковано як стійкі словосполучення *годъ до до года* «цілий рік», *отъ года до года* «1) щорічно; 2) протягом року; 3) в році» (СДРЯ II: 346–347). Укладачі «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.» зареєстрували стійкі словосполучення *въ годъ же въ годъ*

«щорічно, рік у рік», з *годоу на годъ* «щорічно, рік у рік» (ССУМ I: 247). У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» кодифіковано фразеологізми *год отъ году* «цілий (весь) рік», з *годоу на годъ* «постійно (рік у рік)» (СУМ XVI–XVII 6: 246).

У першому з наведених нами контекстів відмінкові форми лексеми *годъ* поєднані прийменником **по**, який у цьому випадку реалізує значення прийменника **після**, тобто конструкція репрезентує одночасно тривалість і повторюваність у часі певної ситуації, події тощо. Підтвердженням того, що йдеться про подію, ситуацію, яка повторюється через певний часовий проміжок (*рік*), слугує похідний іменник *погодок* «брат (сестра), що народився (народилася) раніше або пізніше на рік від іншого брата (іншої сестри)» (СУМ VI: 717). Отже, можемо стверджувати, що словосполучення *годъ по году* вжито зі значенням «щорічно, рік у рік, через певний інтервал».

Вважаємо, що зареєстрована у «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» фразема *год отъ году* реалізує не одне, а два значення. Пор. приклад зі словника: *год отъ году* «цілий (весь) рік»: *а естли бых на тот рок ... тых пенезей не отдал, тогда мает панъ Кграевский держати год отъ году то есть, от Божого нароженя до другого Божого нароженя, также и далей рок за роком идучи* (СУМ XVI–XVII 6: 246). Виокремлене значення базується на конструкції точного датування (*от Божого нароженя до другого Божого нароженя*), тривалість якої між початком і кінцем становить саме рік. Однак подальший контекст засвідчує, що за цей проміжок часу гроші можуть бути і не повернені господареві, а тому й пропонується встановити саме цю дату (*Боже нароженя*) точкою відліку між кожним попереднім і наступним періодами, що підтверджує синонімічне словосполучення *рок за роком*. Це дає підстави стверджувати, що аналізована фразема реалізувала два значення: 1) «цілий (весь) рік»; 2) «щорічно, рік у рік, через певний інтервал».

У сучасній українській мові вживається сполучення *час від часу*, яке «Фразеологічний словник української мови» реєструє зі значенням «через певні інтервали, іноді, інколи» (ФСУМ.944). У сучасній російській мові продовжує функціонувати фразеологізм *год от года, год от году* «з кожним новим таким проміжком часу» (ФССРЛЯ I:258). Зміни в компонентній структурі фразеологічної одиниці зумовлені виходом з лексичної системи української літературної мови слова *год*.

Поєднання темпороексем з антонімічним значенням в одній конструкції дозволяє передати безперервність якогось явища чи події: *одъ непрестанныхъ денно и ноцно въ ихъ городку, яко на шляху обрѣтаючомься, бывающихъ ездаковъ дѣгючиеся* (АПП: 144); *... долженъ буду дне(в)но и ноцно за ва(с) Гда Бга благати до кончини жизни моей* (ДДГ: 88). Фразеологізм *денно и ноцно* функціонував уже в киеворуський період, що засвідчують писемні пам'ятки релігійного спрямування, цим самим підтверджуючи його прийшлість в українську мову. І. Срезневський у словниковій статті *ночь* = *ношть* указує на євангельське походження фразеологічної одиниці і наводить цитату з Остромирового євангелія (Євангеліє від Луки), де семантику «постійно» реалізує словосполучення *дѣнь и ноцѣ* (Срезн. II: 470). Зафіксовано цю фразему у «Старослов'янському словнику» (СС: 202). Обидва варіанти – церковнослов'янський і давньоруський – реєструє «Словник давньоруської мови XI–XIV ст.» (СДРЯ III: 133). Про давність конструкції *денно і нічно* говорить М. П. Кочерган, який указує, що в ній «антонімічні протиставлення розглядаються як крайні точки шкали відліку» [2:12], пояснюючи це тим, що слов'янам на той час був відомий тільки дво-членний поділ доби на день і ніч [2:5]. Таку ж думку стверджує і В. М. Мокієнко. Дослідник вважає, що фразеологізм *денно и ноцно* має старослов'янське походження, а його утворення сягає того часу, коли в давніх слов'ян ще не було узагальнюючого слова *доба*. Завдяки збереженню своєї архаїчної форми фразеологічна одиниця володіє особливою експресивністю [3:43–44].

Специфіка пам'яток, що стали джерельною базою «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.», не дозволила його укладачам зафіксувати фразеологічну одиницю в тогочасних текстах. У «Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.» зареєстровано ряд сполучень із темпороексемами *день, ніч*, визначених укладачами як стійкі: *день и ночь (ноцѣ), и нучѣ и день, днемъ и ночью, ве (во) дни и в ночи (нощи), въ день и въ ночи, черезъ день и черезъ ночь* («цілу добу) вдень і вночі» (СУМ XVI–XVII 7: 230) та проілюстровано їх семантику великою кількістю прикладів. Різноманітні писемні пам'ятки демонструють, що в українській мові XVII–XVIII ст. активно вживаним був іменниковий варіант фразеологізму, що репрезентував значення «цілодобово, постійно»: *По молитвъ «Отче наши» отца, дѣти,*

плачте, Учителя учневе слезами урачте, Сповѣдника – грѣшныи, побожныи – раду, Ялмужника – нищии, ах пастыра стаду Мнишеского зъ прикладу побожности, цноты, Зъ працы, чутя, молитвы, **день и ноч** работы (См., Лямент: 205); *И ты, Луно, кровавого одгньа позбывши, В сребросличную шату сличне ся устривши, Распущай свѣтлость, нехай темност уступует, В **день и ноч** радости ся свѣтило знайдует* (Волкович: 167); *На каковой же тогда был роботъ, Как люде в кровавом пребыли потъ, **День и ноцъ** в полях з серпами бывали, На гладну зиму пищу собирали?* (Байки: 91). Прислівниковий варіант був, вірогідно, менш поширеним, що доводить мала кількість фіксацій у писемних пам'ятках. Церковнослов'янський варіант засвідчено в супліці початку XVIII ст.: *О все(м) велможности вшей моего всемилостивгыйшаго и единонадежнгыйшаго отца и великаго добродгья слезне прошу да(т) мнѣ с онимъ Василиемъ Дороше(н)ко(м) в(ъ) невинности моей стюю справедливо(ст) – за что долженъ буду **дне(в)но и ноцно** за ва(с) Гда Бга благати до кончини жизни моей* (ДДГ: 88). В «Історичному словнику українського язика» Є. Тимченко кодифікує тільки похідний прислівник-комполит *денноноцно* зі значенням «удень і вночі» та ілюструє його цитатою з пам'ятки XVIII ст. (Тимч., ІСУЯ: 693).

Нова українська літературна мова успадкувала обидва мовні (церковнослов'янський і український) та морфологічні (іменниковий і прислівниковий) варіанти. Проте писемні тексти XIX–XX ст. засвідчують спадну тен-

денцію в уживанні прислівникового варіанта і, відповідно, висхідну – іменникового: пор. хоча б сучасний переклад Святого Письма: *А чи ж Бог в оборону не візьме обраних Своих, що голосять до Нього **день і ніч**, хоч і бариться Він щодо них?* (Біблія, Єв. Лука: 18.7). Це ж підтверджують і дані «Словника української мови», де словосполучення *денно і нічно* кодифіковано зі значенням «удень і вночі» та проілюстровано тільки одним прикладом. Із такою семантикою кодифіковано фразеологізм *день і ніч / днями й ночами* «протягом усієї доби, вдень і вночі» (СУМ II: 243).

Архаїчна форма *денно і ноцно* та її живомовний фонетичний варіант *денно і нічно* з ремаркою *рідко* зареєстровано у «Фразеологічному словнику української мови» зі значенням «постійно, весь час, цілодобово» (ФСУМ: 226). Фразеологізм *денно и ноцно* «весь час, постійно; цілу добу» функціонує і в сучасній російській мові (ФСРЯ: 135), однак до реєстру нового фразеологічного словника російської мови ввійшов тільки варіант *днем и ночью* «неперервно, цілу добу» (ФССРЛЯ I: 677).

Отже, проведене дослідження засвідчує активні процеси в семантичній структурі аналізованих фразеологізмів. Однією з відправних точок діахронних досліджень із фразеології є «Матеріали...» І. І. Срезневського. Незважаючи на точність або помилковість дефініції тієї чи тієї фразеологічної одиниці або ж навіть її невиокремлення як стійкої, лексикографічна праця Ізмаїла Срезневського залишається надійним джерелом для реконструкції прасемантики фразеологізмів.

Умовні скорочення

АБМУ — Акты Бориспольскаго мѣйскаго уряда. 1612 —1699 гг. — К., 1892. — 112 с.

АПП — Мотыжинский архив: Акты Переяславского полка XVII—XVIII в. — К., 1890. — 223 с.

Байки — Байки в українській літературі XVII—XVIII ст. / відп. ред. Л. Є. Махновець. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 200 с.

Волкович — Волкович Й. Вѣршѣ на радостный день воскресенія Христа, спасителя нашего // Українська поезія. Середина XVII ст. / упорядники В. І. Кречотень, М. М. Сулима. — К.: Наук. думка, 1992. — С. 166—173.

ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы: в 40 вып. / АН Беларусі. Ін-т мовазнаўства; гал. рэд. А. І. Жураўскі; склад. Т. І. Блізнюк і інш. — М.: Навука і техника; Беларуская навука, 1982—2010. — Вып. 1—30.

ДДГ — Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. документів / упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець; відп. ред. Л. А. Дубровіна. — К.: Наук. думка, 1993. — 392 с.

СДРЯ — Словарь древнерусского языка (XI—XIV вв.): в 10 т. / под ред. Р. И. Аванесова. — М.: Русский язык, 1988—1991. — Т. I—IV.

См., Лямент — Смотрицкий М. Лямент // Українська література XVII ст. / редкол.: І. О. Дзевєрін, О. Т. Гончар, Ю. Е. Григор'єв та ін.; ред. тому О. В. Мишанич. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 203—218.

Соф., Хроніка — Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Ф. Софонович / АН України, Археограф. коміс., Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України; підготовка тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. — К.: Наук. думка, 1992. — 336 с.

Срезн. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка / И. И. Срезневский. — СПб., 1893—1912. — Т. I—III.

СС — Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков) / под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. — М. : Русский язык, 1994. — 842 с.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст. : у 2 т. — К. : Наук. думка, 1977—1978. — Т. 1—2.

СУ 1.5 — Інтегрована лексикографічна система «Словники України», версія 1.05 [Електронний ресурс] : В. А. Широков, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко, О. М. Костишин, К. М. Якименко. — [К.] : Довіра, 2005. — 1 електрон. опт. диск (CD-ROM); 12 см. — Систем. вимоги: Microsoft Windows 2000/XP, Internet Explorer 5.0+. — Назва з контейнера.

СУМ — Словник української мови : в 11 т. / за заг. ред. І. К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1970—1980. — Т. 1—11.

СУМ XVI—XVII — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. / НАНУ. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів, 1994—2010. — Вип. 1—15.

Тимч., ІСУЯ — Історичний словник українського язика / за ред. Є. Тимченка. — Х. ; К., 1930—1932. — Т. 1, вип. 1—2. — 947 с.

ФСРЯ — Фразеологический словарь русского языка / под ред. А. И. Молоткова. — М. : Сов. энциклопедия, 1967. — 543 с.

ФССРЛЯ — Фразеологический словарь современного русского литературного языка / под ред. проф. А. Н. Тихонова : в 2 т. — М. : Флинта : Наука, 2004. — Т. 1—2.

ФСУМ — Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. — К. : Наук. думка, 1999. — 984 с.

Література

1. Бирих А. К. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. — СПб. : Фолио-Пресс, 1998. — 704 с.

2. Кочерган М. П. Лексика понятьий времени в украинском языке : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филол. наук / М. П. Кочерган. — К., 1967. — 16 с.

3. Мокиенко В. М. Загадки русской фразеологии / В. М. Мокиенко. — М. : Высшая школа, 1990. — 160 с.